

ФАЛЬСИФІКАЦІЯ ВИБОРЧИХ ДОКУМЕНТІВ: ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ

FALSIFICATION OF ELECTION DOCUMENTS: CHARACTERISTICS OF THE MAIN DETERMINANTS

Черненко П.В., аспірант
докторантури та аспірантури

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено питанню аналізу проблематики фальсифікації виборчих документів. При цьому метою цього кримінологічного дослідження є аналіз та характеристика основних детермінантів фальсифікації виборчих документів в Україні. Наголошується на тому, що пильна увага до цієї проблеми пов'язана з пошуком найбільш ефективних шляхів викоренення цього виду злочинності та всього того, що її живить.

У межах викладання основного матеріалу обґрунтовується зв'язок фальсифікації виборчих документів із політичною злочинністю, а разом із тим і однорідність факторів, що зумовлюють таку злочинність, і факторів, що утворюють посягання на виборче право громадян і чинність виборчих документів як складових елементів цього процесу. Крім того, робиться наголос на тому, що до політичних факторів злочинності зараховують різні політичні конфлікти, непорозуміння між різними гілками влади, особливо законодавчою і виконавчою, політичну боротьбу, нерозвиненість судової влади в державі, які стали можливими внаслідок існування недоліків функціонування політичної підсистеми суспільства.

У статті сформульовано такі висновки: фальсифікацію виборчих документів в Україні як суспільно небезпечне явище детермінують групи факторів (фактори, що зумовлюють злочинність взагалі в Україні; фактори, що зумовлюють окремий вид злочинності, а саме – політичну злочинність; фактори, що зумовлюють суспільно небезпечні діяння у сфері виборчого права; фактори, що зумовлюють безпосередньо фальсифікацію виборчих документів); кожна з цих груп факторів має власний вплив на зумовлення фальсифікації виборчих документів; фальсифікація виборчих документів зумовлюється, в першу чергу, політичними факторами злочинності як явища; детермінанти фальсифікації виборчих документів розглядаються в контексті детермінантів фальсифікації будь-яких документів.

Ключові слова: документ, виборче право, виборчий документ, політичний злочин, фальсифікація, детермінанти.

The article is devoted to the analysis of the problems of falsification of election documents. At the same time, the purpose of this criminological research is to analyze and to characterize the main determinants of falsification of election documents in Ukraine. It is emphasized that close attention to this problem is associated with finding the most effective ways of eradicating this type of crime and all that nourishes it.

Within the framework of teaching the basic material, the connection between falsification of electoral documents with political crime, and at the same time, the homogeneity of the factors that cause such crime and the factors that constitute an encroachment on the suffrage of citizens and the validity of electoral documents as constituent elements of this document, are substantiated. In addition, emphasis is placed on the fact that various political conflicts are attributed to political factors of crime; misunderstandings between different branches of government, especially the legislative and executive branches; political struggle; the underdevelopment of the judiciary in the state, which were made possible by the shortcomings in the functioning of the political subsystem of society.

The following conclusions are made in the article: election documents in Ukraine as a socially dangerous phenomenon is determined by groups of factors (factors that determine crime in Ukraine in general; factors that determine a particular type of crime, namely – political crime; factors that cause socially dangerous actions in the field of electoral law; which directly cause falsification of election documents); each of these groups of factors has its own influence in determining the falsification of election documents; falsification of electoral documents is primarily caused by political factors of crime as a phenomenon; the determinants of falsification of electoral documents are considered in the context of the determinants of falsification of any documents.

Key words: document, right to vote, election document, political crime, falsification, determinants.

Аналізуючи проблему детермінантів фальсифікації виборчих документів, необхідно підкреслити, що це питання займає одне з центральних місць у процесі кримінологічного дослідження цієї категорії злочинів. Пильна увага до цієї проблеми пов'язана з пошуком найбільш ефективних шляхів викоренення цього виду злочинності та всього того, що її живить. З'ясування факторів, що детермінують злочинність, окремі її види (в нашому випадку – фальсифікація виборчих документів) та конкретні кримінальні акти, встановлення наявних зв'язків, залежностей і закономірностей, розробка на цій основі рекомендацій із покращення профілактики й утворює завдання кримінологічного дослідження в цій сфері.

Починаючи дослідження проблеми детермінації злочинних посягань на виборчі документи, що пов'язано з їх фальсифікацією, ми спостерігали дуже цікаву картину. Справа полягає в тому, що серед усіх науковців, що переймалися проблемами кримінально-правової охорони документів (В.А. Канунников, А.В. Кузнецов, Б.І. Пінхасов, Г.Ф. Поленов, О.Ю. Сабітова, В.О. Сергєєв, Т.Л. Сергєєва, С.С. Тучков, Л.Г. Чащина, Ю.В. Щіголев), тільки Б.І. Пінхасов в 70-х рр. ХХ ст. певним чином розглядав криміногенні фактори, що детермінують цю категорію злочинів. При цьому необхідно наголосити на тому, що всі ці дослідження відбувались щодо загальної проблеми, а саме – підроблення документів. Іншими сло-

вами, йдеться про те, що як на сучасному етапі розвитку кримінологічної думки в Україні, так і в її історії предметний аналіз детермінантів фальсифікації виборчих документів не здійснювався.

Метою наукової статті є аналіз та характеристика основних детермінантів фальсифікації виборчих документів в Україні.

Починаючи аналізувати та характеризувати основні детермінанти фальсифікації виборчих документів, на нашу думку, необхідно з'ясувати логічну схему існування всіх факторів, що зумовлюють такі суспільно небезпечні прояви. Справа полягає в тому, що, користуючись філософськими категоріями загального та одиничного, які органічно пов'язані між собою, є потреба аналізувати фактори зумовлення фальсифікації виборчих документів через призму діалектичної єдності та розбіжності явищ об'єктивної дійсності.

Наголошуючи на існуванні певного взаємозв'язку зумовлюючих факторів фальсифікації виборчих документів, можна сформулювати відповідний логічний ланцюжок:

- фактори, що зумовлюють злочинність взагалі в Україні;
- фактори, що зумовлюють окремий вид злочинності, а саме – політичну злочинність;
- фактори, що зумовлюють суспільно небезпечні діяння у сфері виборчого права;

– фактори, що зумовлюють безпосередньо фальсифікацію виборчих документів.

Фактори, що зумовлюють злочинність взагалі в Україні. Загальну сукупність факторів, що зумовлюють злочинність у суспільстві взагалі, відповідно до їх змісту науковці, як правило, поділяють на певні групи: соціальні, економічні, ідеологічні, політичні та деякі інші [1, с. 58]. Але, враховуючи той факт, що перед нами стоїть завдання дослідити фактори, що зумовлюють фальсифікацію виборчих документів, ми не будемо торкатись цієї проблеми, а більш детально зупинимось на інших групах факторів.

Фактори, що зумовлюють окремих вид злочинності – політичну злочинність. Починаючи аналізувати цю проблему, необхідно наголосити на тому, що політична злочинність зумовлена однією з основних груп криміногенних факторів, які визначені в теорії детермінації як політичні. Для більш чіткого і конкретного усвідомлення таких факторів спочатку необхідно з'ясувати сутність безпосередньо політичних злочинів.

Ю.В. Орлов під політичним злочинством розуміє передбачене законом про кримінальну відповідальність, умисне, суспільно небезпечне діяння, що вчинене у сфері політики суб'єктом злочину та спрямоване на отримання, утримання, реалізацію, розширення, зміцнення політичної влади цього суб'єкту, так і інших осіб, соціальних груп, організацій та/або з метою впливу на прийняття чи утримання від прийняття представниками вищих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, міжнародних організацій (їх органів) рішень, нормативно-правових актів, їх скасування чи зміни, та/або помсти за політичну діяльність [2, с. 147].

При цьому, аналізуючи класифікацію політичних злочинів, він передбачає місце в цій системі суспільно небезпечному діянню, пов'язаному з фальсифікацією виборчих документів, відповідальність за які передбачена ст. 158 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Підроблення виборчого документу Ю.В. Орлов зараховує до електоральних злочинів, які поряд із представницько-кон'юктурними злочинами, контрольно-обструктивними злочинами, злочинами узурпації, політичними диверсіями та політико-дискримінаційними злочинами, відповідно за політико-інституціональною соціально-деструктивною властивістю утворюють систему політичних злочинів. При цьому під електоральними злочинами він розуміє такі діяння, які завдають істотну шкоду функціонуванню інститутів представницької демократії в частині процедур їх виборчого комплексування [2, с. 165–168]. Передбачення суспільно небезпечного явища, яке є предметом нашого дослідження, – фальсифікації виборчих документів у структурі політичної злочинності підтверджує правильність обрання нами логічного зв'язку між групами факторів, що породжують фальсифікацію виборчих документів.

Оцінюючи значимість політичних факторів, які зумовлюють окремих вид злочинності, яскраво висловились В.М. Кудрявцев та В.Є. Емінов. На їх думку, серед причин, що викликають найбільш різку реакцію людини, треба називати політичні інтереси і конфлікти, які виникають на їх ґрунті. При цьому вони наголошують на тому, що політичні інтереси здебільшого пов'язані з боротьбою за владу, у процесі якої у виборі засобів політичні антиподи не надто церемоняться [3, с. 136].

Під політичними чинниками О.О. Житний та Н.В. Скляр розуміють такі, що пов'язані з недоліками функціонування політичної підсистеми суспільства. Політична система поєднує сукупність засобів та форм взаємодії політичних інститутів різних рівнів, у процесі здійснення влади та керування суспільством. На їх думку, нехтування суспільними інтересами та вимогами під час прийняття політичних рішень може приводити до створення криміногенних детермінант, які, своєю чергою, породжуватимуть злочинність [4, с. 52].

О.А. Мартиненко, аналізуючи зміст та сутність політичних факторів злочинності, розуміє такі відповідні чинники, які пов'язані із недоліками функціонування політичної соціальної підсистеми – організованої системи людей та їх об'єднань (інститутів), відносини між якими виникають із приводу конкуренції у сфері державної влади та управління. На його думку, необережні прорахунки (через некомпетентність), а також і умисне коригування всупереч національним інтересам окремих напрямів державної політики створюють загрозу неадекватного правового, ідеологічного, матеріального забезпечення суспільних відносин майже у всіх сферах життя, що зумовлює існування криміногенних факторів відповідної спрямованості [5, с. 75].

Цю основну тезу підтримує і Ю.В. Орлов, який також під політичними факторами злочинності розуміє недоліки функціонування політичної соціальної підсистеми – організованої системи людей та їх об'єднань (інститутів), відносини між якими виникають із приводу досягнення, утримання та реалізації державної влади на різних рівнях та в різних напрямках й організаційно-правових формах.

Крім того, на його думку, політичні фактори злочинності поділяються на: а) внутрішньодержавні (внутрішньополітичні), а саме: тіньовий лобізм, логтролінг, підкуп виборців, маніпулювання суспільною свідомістю в політичних цілях тощо; б) регіональні, які проявляються в зовнішньополітичному, економічному, ідеологічному впливі на національну політичну систему суб'єктами, що виражають інтереси інших країн регіону; в) геополітичні – наслідки процесів глобального управління, глобалізації політичної злочинності, що виявляються у реалізації (економічними, інформаційними, політичними, військовими та іншими засобами) щодо обмеженої групи функцій (як ринку збуту, дешевої робочої сили тощо) на шкоду національним інтересам поступального соціально-економічного, культурного розвитку [6, с. 368].

Лаконічно об'єднуючи вищевикладені точки зору, можна зазначити те, що до політичних факторів злочинності зараховують різні політичні конфлікти, непорозуміння між різними гілками влади, особливо законодавчою і виконавчою, політичну боротьбу, нерозвиненість судової влади в державі, які стали можливими внаслідок існування недоліків функціонування політичної підсистеми суспільства.

Фактори, що зумовлюють суспільно небезпечні діяння у сфері виборчого права. Аналіз проблеми детермінантів, що зумовлюють існування фальсифікації виборчих документів, має обов'язково враховувати, що такі чинники логічно існують у просторі єдиних чинників, що зумовлюють взагалі злочинність у сфері виборчого права.

Тому вважаємо за доцільне розглянути спочатку найбільш характерні чинники злочинності у сфері виборів в Україні. З цього приводу власну точку зору висвітлювала частка науковців.

Так, І.В. Тимошенко наголошує на тому, що вибори – це основоположний камінь демократії, проте маніпуляції, фальсифікації та корупція, які супроводжують їх проведення, набувають рівня проблеми фактично всіх сучасних держав [7, с. 7]. При цьому, аналізуючи фактори, які породжують суспільно небезпечні діяння у сфері виборчого права, він зупиняє свою увагу більшою мірою на проявах корупції в цьому питанні. Але ми вважаємо, що чинники, які, на думку І.В. Тимошенко, породжують корупційні прояви під час виборчого процесу, аналогічним чином детермінують будь-які суспільно небезпечні діяння в цій сфері.

Тому серед факторів, які призводять до злочинних проявів у виборчому процесі, можна виділити такі:

– правові (недосконалість виборчого законодавства; змінюваність законодавства про вибори напередодні виборчої кампанії або в процесі її проведення; правовий нігілізм як організаторів виборчого процесу, так і громадян,

які беруть участь у ньому; грубе порушення законодавства про вибори органами державної влади та органами місцевого самоврядування; необ'єктивний розгляд у судах виборчих спорів та інше);

- економічні (використання посадовими особами своїх фінансових, матеріальних, організаційних ресурсів для забезпечення своєї перемоги на виборах або свого ставлення з метою розширення корупційного використання ресурсів, якими після перемоги можна буде розпоряджатися; перерозподіл власності як наслідок місцевих виборів і загальнодержавних також, коли через майже законні способи звернення до суду легалізуються права на володіння, користування та розпорядження власністю тощо);

- соціальні (низький рівень електоральної культури учасників виборчого процесу; відсутність ефективної соціальної відповідальності за порушення виборчого законодавства як прояву зовнішньої негативної реакції з боку суспільства; слабкість і нерозвинутість інститутів громадянського суспільства та ін.);

- ідеологічні фактори (відсутність стратегії розвитку держави та суспільства, політичної та правової системи; невизначеність держави щодо напрямів боротьби з корупційними явищами як у сфері економіки, так і у сфері політики та процесі виборів зокрема);

- психологічні фактори (розвиток специфічних клієнтських відносин у структурі влади, коли різниця в соціальному статусі «патрона» і «клієнта» дає змогу першим домінувати над другими та використовувати владні, фінансові, матеріальні ресурси підлеглого з огляду на визнання лідерства патрона через особисті, приватні, неформальні відносини з клієнтами (так званий клієнтилізм); зниження рівня моральності в політиці: знецінення основних морально-етичних критеріїв у поведінці як політиків, так і електорату у процесі виборчої кампанії; низький рівень правової культури загалом учасників виборчого процесу тощо) [7, с. 8–9].

Свою чергою, С.А. Мозоль висловлює думку, що, відповідно до характеру та змісту кримінологічних чинників, усі причини та умови, які впливають на вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, можуть бути згруповані в такі блоки: 1) соціально-моральні; 2) ідеологічно-політичні; 3) економічні; 4) правові; 5) організаційно-управлінські.

Соціально-моральні чинники зумовлені зневірою суспільства у здатність влади змінити життя на краще.

Чинники економічного характеру зумовлені, по-перше, зниженням рівня життя громадян, яке супроводжується безробіттям, несплаченою зарплатні, позбавленням соціальних пільг, утворює соціальну основу детермінації злочинів, пов'язаних із задоволенням природних життєвих потреб населення, а по-друге, недостатньо ефективною системою фінансування виборів та виборчих кампаній, а отже, і незначним грошовим забезпеченням членів виборчих комісій усіх рівнів.

До чинників правового характеру належать нестабільність виборчого законодавства, яка викликає певні правові колізії, труднощі в застосуванні законів суб'єктами виборчого процесу, а також низьку правову освіченість виборців, що, безумовно, призводить до значного розширення можливостей для вчинення злочинів проти виборчих прав громадян, а також лояльність законодавства, яка передбачає відповідальність за порушення виборчих прав громадян.

До чинників організаційно-управлінського характеру автор зараховує труднощі із формуванням складу виборчих комісій, проблеми із відведенням та пристосуванням приміщень для голосування, недостатнє забезпечення виборчих комісій та інших суб'єктів виборчого процесу технічними засобами [8].

О.Ю. Юрченко серед найбільш поширених детермінантів, що зумовлюють суспільно небезпечні прояви в межах виборчого процесу, виділяє такі:

- високий рівень корупції суспільства, зокрема в органах державної влади та місцевого самоврядування;

- суттєвою детермінантою є політична нестабільність, конфліктність, криза в суспільстві, у деяких випадках підтримка іноземних держав із метою просування вигідного кандидата й ослаблення політичного конкурента;

- недовіра до влади в населення через її неспроможність забезпечити реалізацію законних прав і інтересів громадян, прийняття державними органами рішень, які шкодять інтересам, що викликає активний супротив і, як наслідок, вчинення протиправних діянь як засіб їх захисту;

- непрозорість фінансування виборчих кампаній, що є підґрунтям для різних фінансових зловживань і махінацій;

- складнощі у процесі формування виборчих комісій, недостатнє грошове забезпечення їх членів;

- труднощі з відведенням і пристосуванням приміщень для голосування;

- недостатнє забезпечення виборчих комісій і учасників виборчого процесу сучасними технічними засобами;

- низький рівень правосвідомості серед громадян та суб'єктів виборчого процесу;

- фактична відсутність незалежного контролю держави, громадськості, спостерігачів за проведенням виборів;

- серйозні прорахунки у складанні виборчих списків, що надає можливість маніпуляції під час підрахунку голосів;

- низька ймовірність реального покарання за вчинення цієї категорії злочинів, що породжує відчуття безкарності осіб, які їх скоюють;

- недоліки в діяльності правоохоронних органів [9].

Фактори, що зумовлюють безпосередньо фальсифікацію виборчих документів. Зрозуміло, що з наведеного вище переліку факторів не всі є детермінуючими для фальсифікації виборчих документів, але основу всього детермінаційного процесу вони, безумовно, утворюють.

Розкриваючи питання факторів, які зумовлюють фальсифікацію виборчих документів, неможливо в повному обсязі розкрити його зміст, не проаналізувавши фактори, які зумовлюють фальсифікацію будь-якого документа. Справа полягає в тому, що виборчі документи є відповідним різновидом документів взагалі. Тому і фактори, які зумовлюють фальсифікацію документа взагалі, «працюють» над формуванням злочинних проявів щодо виборчих документів.

З огляду на викладене вище перед нами повстало цікаве завдання – визначити сукупність криміногенних факторів, які зумовлюють злочини у сфері використання документів на сучасному етапі.

Враховуючи те, що до цих факторів належать причини та умови, ми будемо розглядати їх у цій послідовності.

Причини злочинів у сфері використання документів, які мають суб'єктивний характер, пов'язані з психологічними і соціальними особливостями людей, що вчинюють ці суспільно небезпечні діяння.

Такими причинами є:

- наявність в особи матеріальних потреб, які не відповідають її можливостям;

- низький рівень професійної етики в осіб, які займають відповідне посадове становище в суспільстві;

- невірне розуміння функцій та обов'язків, що покладені на посадову особу;

- правовий і моральний нігілізм, тобто зневага до законів і норм моралі та прагнення досягти поставленої мети будь-якими, в тому числі незаконними, а іноді і відверто злочинними методами;

- уявлення і переконання про безкарність і гіпотетичну можливість уникнути покарання та кримінального переслідування;

– нехтування інтересами як суспільства загалом, так і окремих людей, зневага до людей, які стоять нижче них за своїми як фінансовими, так і іншими можливостями;

– схильність до ризику в житті взагалі і в окремих сферах своєї діяльності, яка в певних ситуаціях не враховує під час прийняття рішень наявних небезпечних обставин;

– залежність поведінки від життєвих обставин і, як наслідок, можливість їх зміни на протилежні.

Інша група причин, що зумовлює злочини у сфері використання документів, на нашу думку, – причини об'єктивного характеру. Серед них необхідно виділити такі:

– наявність у суспільстві протягом останніх п'ятнадцяти років стану безперервних економічних реформ та перетворень, що постійно супроводжуються неодноразовими економічними кризами;

– великий рівень корумпованості в суспільстві, що, своєю чергою, створює необхідність злочинцям впливати на документи та порядок їх обігу;

– наявність у державі великого рівня нелегальної міграції;

– активізація останнім часом процесів урбанізації і внутрішньої міграції населення в Україні;

– загострення на сучасному етапі розвитку суспільних відношень у державі політичних конфліктів та політичної боротьби.

Але, поряд із причинами, що безпосередньо детермінують фальсифікацію виборчих документів, має місце певний перелік умов, які, своєю чергою, сприяють вчиненню цих злочинів.

До умов, що сприяють фальсифікації виборчих документів, належать:

– доступність із погляду ціни і легкості використання засобів комп'ютерної і множувальної техніки;

– недосконалість форм самих документів, що, своєю чергою, створює можливість легкого їх підроблення;

– низький рівень контролю з боку посадових осіб різних рівнів організації виборчого процесу, які затверджують відповідні операції, приймають документи до обліку та перевіряють чинність документів;

– відсутність дійового контролю за відповідністю фактичного стану даних про хід та реалізацію виборчого

процесу, що містяться у виборчій документації, реальному;

– відсутність практики перевірки партійної приналежності осіб, які подаються партіями як кандидати в члени окружних та дільничних виборчих комісій;

– недбале ставлення окремих працівників виборчих органів до прийняття виборчої документації, що надходять від дільничних (окружних) виборчих комісій, політичних партій та окремих громадян із метою перевірки їх фактичного змісту та достовірності документів;

– формальне ставлення уповноважених осіб виборчих органів і співробітників державних контролюючих органів до службових обов'язків щодо перевірки виборчих документів, які потрапляють до них.

– низький рівень якості підбору кадрів на посади, які пов'язані з виборчими документами та документообігом, що проявляється у відсутності знань і навичок у цих осіб щодо виявлення ознак технічного підроблення документів;

– негативно впливає той факт, що бланки виборчих документів, які супроводжують виборчий процес, не є бланками суворої звітності;

– недоліки правової пропаганди серед населення можуть певною мірою розглядатись як такі, що сприяють вчиненню злочинів щодо виборчих документів.

Проаналізувавши викладений вище матеріал, наголошено на певних висновках:

– фальсифікацію виборчих документів в Україні як суспільно небезпечне явище детермінують групи факторів: фактори, що зумовлюють злочинність взагалі в Україні; фактори, що зумовлюють окремий вид злочинності – політичну злочинність; фактори, що зумовлюють суспільно небезпечні діяння у сфері виборчого права; фактори, що зумовлюють безпосередньо фальсифікацію виборчих документів;

– кожна з цих груп факторів має власний вплив на зумовлення фальсифікації виборчих документів;

– фальсифікація виборчих документів зумовлюється, насамперед, політичними факторами злочинності як явища;

– детермінанти фальсифікації виборчих документів розглядаються в контексті детермінантів фальсифікації будь-яких документів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінологія: Загальна та Особлива частина : підручник для студентів юрид. спец. вищ. навч. закладів; за ред. І.М. Даньшина; І.М. Даньшин, В.В. Голіна, О.Г. Кальман, О.В. Лисодед. Харків : Право, 2003. 352 с.
2. Орлов Ю.В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності : монографія. Харків : Діса плюс, 2016. 656 с.
3. Кримінологія : учебник / под ред. В.Н. Кудрявцева и В.Е. Эминова. 3-е изд., перераб. и допол. Москва : Юрист, 2004. 734 с.
4. Кримінологія: питання та відповіді / за заг. ред. О.М. Литвинова; О.О. Авдєєв, А.А. Васильєв, О.С. Володавська та ін. Харків : Золота миля, 2015. 324 с.
5. Кримінологія (Загальна частина) : навчальний посібник / за заг. ред. О.М. Бандурки, А.Б. Блага, І.Г. Богатирьов, Л.М. Давиденко та ін. Харків : Вид-во ХНУВС, 2010. 240 с.
6. Орлов Ю.В. Кримінологія політична. *Українська кримінологічна енциклопедія* / за заг. ред. В.В. Чернея, В.В. Сокурєнко/упоряд. О.М. Джужа, О.М. Литвинов. Харк. нац. ун-т внутр. справ, Нац. акад. внутр. справ, Кримін. асоц. України. Харків – Київ : Золота миля, 2017. С. 368–370.
7. Тимошенко І.В. Вибори та корупція: сутність, причини, заходи запобігання. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2014. № 2(11). С. 7–11.
8. Мозоль С.А. Запобігання злочинам проти виборчих прав громадян : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 20 с. URL: <http://www.disslib.org/zapobihannja-zlochynam-protu-vyborchukh-prav-hromadjan.html> (дата звернення: 16.08.2019).
9. Юрченко О.Ю. Кримінологічні особливості детермінації злочинності у сфері виборчих прав громадян. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 162–164. URL: http://www.pap.in.ua/7_2014/48.pdf (дата звернення: 18.08.2019).